

I

Het godsgeschenk

Zelfs naar koninklijke maatstaven was de familie waarin de toekomstige Lodewijk XIV op 5 september 1638 werd geboren een addernest. Lodewijk XIII had talloze redenen om bang te zijn voor zijn nauwste verwanten. Zijn moeder Maria de' Medici en zijn zwakke en geniepige broer en erfgenaam Gaston, hertog van Orléans, rebelleerden en smeedden herhaaldelijk complotten tegen hem. Gaston was bij minstens zes samenzweringen betrokken. Rebelleie bleef een Franse ziekte. Zoals de voornaamste minister van Lodewijk XIII, kardinaal De Richelieu schreef, gedroegen de protestanten zich alsof ze deelden in de soevereiniteit van de koning, vooraanstaande edelen alsof zij niet zijn onderdanen waren en gouverneurs van provincies als onafhankelijke vorsten.¹ Ook zijn vrouw spande tegen hem samen.

Op 25 november 1614 was Lodewijk XIII op dertienjarige leeftijd in de kathedraal van Bordeaux getrouwd met Anna van Oostenrijk, een dochter van Filips III, koning van Spanje; het meisje was even oud als haar echtgenoot. Tegelijkertijd was zijn zuster Elisabeth van Frankrijk getrouwd met de broer van Anna van Oostenrijk, de toekomstige Filips IV van Spanje. De twee prinsessen waren tijdens een officiële plechtigheid uitgewisseld op het exacte midden tussen hun beider landen: op Fazanteneiland, een onbewoond eilandje van drooggevallen modder midden in de Bidassoa, de grensrivier tussen Frankrijk en Spanje die uitmondt in de Golf van Biskaje. Hoe verschillend de koninkrijken en provincies waarover ze heersten ook waren, de Europese dynastieën behielden een scherp gevoel voor nationaliteit.

De huwelijken in het Habsburgse Huis, de familie van Lodewijks moeder, hielpen een groot aantal Europese staten creëren. In 1506, na de dood van Filips de Schone, zoon van het hoofd van het Habsburgse Huis en keizer van het Heilige Roomse Rijk Maximiliaan I en Maria van Bourgondië, had zijn zoon, de toekomstige keizer Karel V (1519-1555) de Nederlanden en 'Bourgondische Nederlanden', de aartsrivaal van Frankrijk, geërfd. Via zijn moeder Johanna de Waanzinnige, dochter van koning Ferdinand

van Aragon, Napels en Sicilië, en Isabella koningin van Castilië, erfde Karel V in 1516 ook die vier koninkrijken. Na de dood van Maximiliaan I in 1519 werd hij bovendien gekozen tot keizer van het Heilige Roomse Rijk: de titel die in theorie via verkiezing verworven werd, was in de praktijk erfelijk geworden in het Habsburgse Huis. Tijdens het bewind van Karel V veroverde Spanje ook het tegenwoordige Mexico en Peru.

Na zijn troonsafstand in 1555 erfde zijn zoon Filips II Spanje en zijn wereldrijk en de Nederlanden: omdat Spanje geregeerd werd door een tak van het Habsburgse Huis, werd Lodewijks moeder, hoewel ze de kroonprinses van Spanje was, Anna ‘van Oostenrijk’ genoemd. Karel V’s jongere broer Ferdinand was koning van Hongarije en Bohemen geworden door zijn huwelijk met de erfgename van deze beide tronen. Ook regeerde hij over de erflanden van de familie in en rond Oostenrijk, en werd hij gekozen tot keizer van het Heilige Roomse Rijk na de troonsafstand van Karel V. Het grondgebied van de Habsburgers omringde Frankrijk en lag verspreid over de hele wereld.² Vandaar de wapenspreuk van Karel V: ‘Plus ultra’ – ‘steeds verder’ [*deze wapenspreuk is een ‘knipooog’ naar de tekst non plus ultra die Hercules volgens de overlevering op de Zuilen van Hercules aan weerszijden van de Straat van Gibraltar had gebeiteld als markering van het einde van de wereld in de klassieke oudheid. Karel V wilde hiermee aangeven dat zijn ambities verder reikten -vert.*].

De Frans-Spaanse huwelijken in 1610 waren bedoeld geweest als een garantie voor vrede, welvaart, roem en bondgenootschap tussen de twee machtigste en katholiekste koninkrijken van Europa; tot dan toe waren ze vaak vijanden geweest.³ Voor haar *première femme de chambre*, Madame de Motteville, een van de talrijke Franse hovelingen die politieke memoires schreven, was Lodewijk XIII’s vrouw Anna van Oostenrijk een heldin. Als een van de mooiste vrouwen van haar tijd werd ze vooral bewonderd om de ‘uitzonderlijke blankheid’ van haar handen.⁴ Met haar charme en ongedwongen optreden won ze de genegenheid van haar hofdames.⁵

Niettemin was ze voor Lodewijk XIII en Richelieu een verraadster. In 1626 had ze aan de ministerraad van de koning bekend dat ze wist van ‘de samenzwering van Chalais’ (zo genoemd naar de gekozen moordenaar, Comte de Chalais, Maître de la Garde-robe du Roi) om de koning en de kardinaal te doden en haar te laten trouwen met de broer van haar man, Gaston. Bovendien had ze tweeëntwintig jaar lang niet kunnen voldoen aan de essentiële plicht van een koninklijke gemalin om een erfgenaam voort te brengen. Een val op 14 maart 1622 terwijl ze met haar hofdames door een lange gang van het Louvre rende, had geleid tot een

miskraam en er zouden er nog drie volgen. De gebeden, pelgrimages en talrijke plechtige beloften aan de Maagd Maria en de heiligen (Franciscus, Theresa van Avila, Anna 'la royale' en meer) waren vruchteloos.⁶

De val van het protestantse bolwerk La Rochelle in oktober 1628 na een beleg van dertien maanden, ondanks mariene en militaire steun van Engeland, was een van Richelieus grootste triomfen geweest. In juni van het jaar daarop maakte het Edict van Nîmes na nog meer strijd een einde aan de protestantse staat in de staat, en aan hun recht om een garnizoen te stationeren in steden en politieke bijeenkomsten te houden. Daarna volgden Lodewijk XIII en Richelieu een steeds meer anti-Spaans buitenlands beleid.

Het verlangen naar vrede met Spanje, en wrok vanwege haar tanende invloed in de raad van de koning, leidden tot een breuk tussen Maria de' Medici en Richelieu. Na een hevige scène in Luxembourg, haar paleis in Parijs, op 11 november 1630, veronderstelde Maria de' Medici dat ze de koning overgehaald had om de kardinaal te ontslaan. Maar Richelieu had zijn macht behouden door te gehoorzamen aan het bevel van Lodewijk XIII om hem naar Versailles te volgen, zijn jachtslot acht kilometer ten zuiden van Saint-Germain. Zijn moeder was daar zelf niet naartoe gegaan, omdat ze bang was voor de verveling en het gebrek aan comfort.⁷ Na nog meer ruzies vluchtte ze in juli 1631 naar de Spaanse Nederlanden. In 1642 zou ze overlijden in Keulen in het voormalige huis van haar lievelingsschilder Rubens (die de zuilengang van Luxembourg had gedecoreerd met afbeeldingen van haar overwinningen), in de steek gelaten door het grootste deel van haar hofhouding.

Tot ontzetting van vrome katholieken sloot Frankrijk in 1631 een bondgenootschap met de vooraanstaande protestantse macht Zweden, dat oorlog voerde met het Habsburgse Huis in het keizerrijk.⁸ In 1633 bezetten Franse troepen Lotharingen, in 1634 een deel van de Elzas.⁹ In 1635 verklaarde Lodewijk XIII de oorlog aan Anna's broer Filips IV. Frankrijk maakte plannen om de Zuidelijke Nederlanden die toen door de koning van Spanje werden geregeerd, op te splitsen. Frankrijk zou West-Vlaanderen en alle Franssprekende gebieden (het tegenwoordige Wallonië) krijgen, de Verenigde Provinciën (zoals de noordelijke Nederlanden toen werden genoemd) de rest.¹⁰

Zowel de veiligheid als het grondgebied zou door de Franse expansie worden gegarandeerd. Zoals de herhaaldelijke invasies door Engelse of Spaanse legers hadden aangetoond, zijn er geen natuurlijke barrières die Parijs beschermen tegen binnenvallende legers vanuit het noorden en oosten. In wat De Gaulle de 'fatale toegangsweg' tussen Frankrijk en Duitsland zou noemen, vormt een op de twee steden of dorpen het toneel van

een of meer veldslagen.* Tot op de dag van vandaag oogsten boeren er behalve gewassen ook wapens en beenderen.

In 1642 schreef Richelieus opvolger, kardinaal Mazarin, dat het verwerven van de Spaanse Nederlanden, Lotharingen en de Elzas – het hart van het voormalige ‘Lotharingia’ en de ‘Bourgondische Nederlanden’ – ‘een onneembaar bastion voor de stad Parijs zou vormen die dan werkelijk het hart van Frankrijk genoemd kon worden en op de veiligste plek in het koninkrijk zou liggen. De grenzen zouden zijn opgeschoven tot Holland en, door Lotharingen en de Elzas te houden, in de richting van Duitsland – dat ook alle reden had om bang te zijn – tot aan de Rijn.’¹¹ Het zou ook de droom van Lodewijk XIV worden om de Rijn tot oostgrens van Frankrijk te maken.

Lodewijk XIII en Richelieu beriepen zich bij de verdediging van hun beleid en de veroordeling van hun vijanden vaak op ‘het welzijn van de staat’. ‘De staat’ was een begrip dat in Frankrijk vaak werd gehanteerd sinds de dynastieke instabiliteit en de politieke anarchie van de jaren 1570-1600 het voortbestaan van het land hadden bedreigd. In plaats van naar de regering en het bestuur van Frankrijk, kon ‘de staat’ in werkelijkheid verwijzen naar de wil en het beleid van de koning. Toen Lodewijk XIII weigerde om het pro-Spaanse beleid van Maria de’ Medici te volgen, zei hij dat hij ondanks het respect dat hij voor zijn moeder voelde, grotere verplichtingen had tegenover de staat. In 1637 verklaarde hij tegenover het Parijse parlement dat hij nieuwe belastingen nodig had voor ‘mijn staat’, niet voor hemzelf.¹² Deelnemers aan de talrijke samenzweringen en opstanden tijdens de regering van Lodewijk XIII, zowel vanuit het volk als vanuit de adel, waren van mening dat zijn oorlogen, door de steeds hogere belastingen, algemene ellende en opstanden, Frankrijk en ‘de staat’ verzwakten. De oorlog met Spanje ging door en Richelieus politieke rivalen werden geexecuteerd, gevangengenomen of verbannen, niet om de macht van ‘de staat’ te vergroten maar die van Richelieu en diens macht over de koning.¹³ Na het beleg van Corbie in 1636, toen vanuit het Noorden een Spaans leger de Somme was overgestoken en het op iets meer dan honderd kilometer van Parijs gelegen Corbie had ingenomen, keerde het oorlogstij ten gunste van Frankrijk. Vlak voor de inname van Arras, de hoofdstad van Artois, in augustus 1640 verklaarde Lodewijk XIII zelf, terwijl hij rouwde om ‘de vernietiging van het volk’, tegenover de Venetiaanse ambassadeur dat hij alleen maar oorlog voerde om de macht van het Habsburgse Huis te verminderen en vrede te brengen aan de christenheid.¹⁴

* Bijvoorbeeld Ramillies, Oudenaarde, Malplaquet, Denain tijdens de regering van Lodewijk XIV; later Waterloo, Sedan, Ieper, Verdun, Duinkerken, om enkele plaatsen te noemen.

Na het uitbreken van de oorlog in 1635 wijdde Lodewijk XIII's zuster Elisabeth van Frankrijk, koningin van Spanje, zich met grote passie aan de Spaanse zaak en verkocht ze haar juwelen om soldaten te verwerven voor het leger van haar echtgenoot.¹⁵ Maar de koningin van Frankrijk begunstigde haar eigen dynastie. In augustus 1637 was Anna van Oostenrijk, hoewel ze ter communie was gegaan en op het heilige sacrament had gezworen dat ze niet in het geheim gecorrespondeerd had met 'vijanden van de staat', door Richelieu en kanselier Séguier (die tot in het keurslijfje van de koningin gezocht had naar bezwarende brieven) gedwongen een bekentenis te tekenen dat ze dat wel gedaan had. Door het klooster dat zij in 1624 had gesticht aan de Rue Saint Jacques in Val-de-Grâce als postadres te gebruiken, had ze jarenlang in het Spaans of in geheimtaal een geheime correspondentie gevoerd met Filips IV, met nog een andere broer – de kardinaal-kroonprins Ferdinand [zo genoemd omdat zijn vader Filips III van Spanje de paus verzocht om hem tot kardinaal te benoemen toen hij tien jaar oud was; hij werd echter nooit tot priester gewijd, maar werd later wel aartsbisschop van Toledo – vert.] die landvoogd van de Spaanse Nederlanden was, en met haar verbannen hartsvriendin, de hertogin van Chevreuse (een van de vrouwen die bij haar in het Louvre was toen ze een miskraam kreeg). Ze had geprobeerd om te verhinderen dat er overeenkomsten gesloten werden tussen Frankrijk, Engeland en Lotharingen. Een van de *premiers valets de chambre* van haar echtgenoot, Pierre de La Porte, fungeerde als degene die haar brieven versleutelde.¹⁶ Ze moest Richelieu en Lodewijk XIII schriftelijk vergiffenis vragen en toegeven dat ze die eigenlijk niet verdiende. Ze vergaven haar, omdat afwijzing een schandaal zou hebben veroorzaakt, en omdat de koning een erfgenaam nodig had. Sindsdien werden al haar brieven verzegeld door hofdames die door haar echtgenoot waren uitgezocht en werd haar verboden om Val-de-Grâce te bezoeken.¹⁷

Ondanks het verraad, de miskramen en de gevorderde leeftijd van de koningin (die 37 jaar was), drongen zowel Lodewijk XIII's biechtvader als zijn vertrouwelingen Louise de La Fayette en Marie d'Hautefort erop aan dat hij bleef proberen om kinderen te verwekken. Tussen 9 november en 1 december verbleven de koning en de koningin samen in het Château Vieux ofwel Saint-Germain-de-Laye, ongeveer negentien kilometer ten westen van Parijs, dat Frans I in de jaren 1540-1547 had laten bouwen op de fundamenten van een kasteel uit de twaalfde eeuw (en waar overal de letter F en de salamander prijkten). Saint-Germain-de-Laye is een hoog, grimmig uitzierend, vijfkantig kasteel, gebouwd rond een binnenhof waarin nu het Museum voor Nationale Archeologie is gevestigd; in het naburige bos

kon de koning gaan jagen.¹⁸ Op 1 december, bij het aanbreken van de winter, verhuisde het paar naar Parijs.

Misschien is hun zoon verwekt op 30 november in Saint-Germain; het verhaal van een conceptie op 5 december, toen een onweer tijdens de jacht de koning gedwongen had om haastig onderdak en gastvrijheid te accepteren in het appartement van de koningin in het Louvre, is niet bewezen. Op 30 januari werd bekendgemaakt dat zij zwanger was. De Parijzenaars reageerden alsof de Messias geboren zou gaan worden.¹⁹

Onder Lodewijk XIII en Lodewijk XIV was Parijs zo katholiek dat het ‘de tweede hoofdstad van de christelijke wereld’ werd genoemd. Er waren tien abdijen, vierentachtig kloosters, elf priorijen, negenenvijftig parochiekerken en negentig kapellen.²⁰ Sinds het bloedbad in de Bartholomeusnacht waren er geen protestantse diensten meer gehouden. Een bezoeker uit Sicilië schreef over de stad: ‘Ik heb nog nooit een vromer volk gezien, priesters die zich onberispelijker gedroegen, een beter georganiseerde clerus of monniken die een beter voorbeeld gaven.’²¹ De Parijzenaars zagen de zwangerschap van de koningin als een wonder, een beloning voor het initiatief van de koning om Frankrijk in 1637 aan de Maagd Maria op te dragen, als dank dat zij zijn rijk in 1636 tegen het Spaanse leger had beschermd.²²

Op 10 februari 1638 maakte Lodewijk XIII officieel zijn *dédication* bekend, waarbij hij verklaarde dat de ‘Allerheiligste en Roemrijke Maagd Maria’ de ‘bijzondere beschermvrouwe’ van Frankrijk was aan wie hij ‘onze persoon, onze staat, onze kroon en onze onderdanen’ opdroeg (de volgorde zegt veel – in Frankrijk werden de staat en de kroon al als afzonderlijk beschouwd). Hij bekrachtigde zijn *dédication* officieel door die te laten vastleggen door het hoogste gerechtshof van het koninkrijk, het Parlement van Parijs, en door een nieuw hoogaltaar te laten bouwen in de Notre-Dame van Parijs, de grote kathedraal waarvan de voorgevel gesierd wordt door beelden van achtentwintig koningen (Franse of Joodse, dat is onduidelijk), die de eenheid van kerk en kroon symboliseren. Het portret dat Philippe van Champaigne [*Zuid-Nederlandse barokschilder uit de Franse school – vert.*] van hem schilderde werd op het altaar geplaatst. Het toont een ernstig kijkende koning, in kroningsgewaad en gadeslagen door engelen, terwijl hij geknield zijn kroon en scepter aanbiedt aan de heilige maagd, die Jezus Christus vasthoudt na zijn kruisafname.

Een ander portret, ook door Philippe de Champaigne, van de jonge Lodewijk XIV die, gadeslagen door zijn moeder en broer, zijn kroon en scepter aan de heilige maagd en Jezus Christus aanbiedt, plus de twee levensgrote marmeren beelden van Lodewijk XIII en Lodewijk XIV aan weerszijden van het hoogaltaar in de Notre-Dame die hun kronen aan Je-

zus Christus en de heilige maagd aanbieden, gedenken eveneens de plechtige eed van Lodewijk XIII. Tijdens het bewind van Lodewijk XIII en Lodewijk XIV waren christendom en monarchie voor de meeste Fransen overeenkomstige cultussen van hiërarchie en gehoorzaamheid.²³ Lodewijk XIV zou aan zijn zoon schrijven dat alle gezag afkomstig was van God, en dat koningen zijn vertegenwoordigers op aarde waren. De koning van Frankrijk stond bekend als ‘de Christelijkste koning’ en ‘de Gezalfde van de Heer.’ Voor hem was Jezus Christus, ‘Gods zoon’, de ‘Koning der Koningen.’ De Maagd Maria, ‘de Moeder Gods’ was de ‘Koningin van de Hemel’, die vaak gezeten op een troon en met een kroon op haar hoofd werd afgebeeld. Tot de val van de monarchie werd de plechtige eed van Lodewijk XIII op bevel van de koning gevierd met processies in heel Frankrijk op de feestdag van Maria-Tenhemelopneming. Ook vandaag de dag is 15 augustus in Frankrijk nog altijd een nationale feestdag.

Naarmate de zwangerschap van de koningin vorderde, verzocht de koning in heel Frankrijk openbare gebedsdiensten te houden om God te smeken ‘la royale et très heureuse grossesse de notre très grande et très-Auguste Reyne’ (‘de koninklijke en buitengewoon gelukkige zwangerschap van onze zeer grote en zeer doorluchtige koningin’) te zegenen met een zoon en erfgenaam. Het heilige sacrament werd dag en nacht tentoongesteld in de kerken; een kroonprins zou verhinderen dat Gaston, de broer van de koning op de troon zou komen. Jacqueline Pascal, de zus van filosoof Blaise Pascal, declameerde ten overstaan van de zwangere koningin gedichten waarin de ‘onoverwinnelijke zoon van een onoverwinnelijke vader’ die zich zelfs in de moederschoot door zijn schoppen ‘gevreesd en gewenst maakt’.²⁵ Ze hoopte dat zijn schoppen een voorproefje waren van de slagen die hij Frankrijks vijanden zou toebrengen.²⁶

De koningin verhuisde naar Château Neuf in Saint-Germain dat Hendrik IV in de jaren 1594-1599 zo’n tweehonderd meter ten oosten van Château Vieux had laten bouwen. Vanaf het paleis liepen schitterende tuinen, grotten en fonteinen via van zuilenrijen voorziene terrassen af naar de Seine. De plek combineerde de voordelen van een gezonde omgeving, de nabijheid van een jachtgebied en ‘het mooiste uitzicht ter wereld’: een panorama van een halve cirkel van Parijs en de volledige omringende vlakte.²⁷ *

Saint-Germain, soms wel ‘de berg van de gezonde lucht’ genoemd, in tegenstelling tot de rook en de stank van de hoofdstad, was het voornaamste buitenverblijf van de koningin. Als symbool van hun wederzijdse af-

* Tegenwoordig aan het gezicht onttrokken door de wolkenkrabbers van La Défense.

keer verhuisde de koning naar Château Vieux als de koningin in Château Neuf verbleef en omgekeerd.

In Château Neuf van Saint-Germain vond op 5 september 1638, om 11 uur 's ochtends het wonder plaats, na een bevalling van twaalf uur. Op de leeftijd van achtendertig jaar en in aanwezigheid van biddende nonnen, heiligenrelikwieën, prinsessen van den bloede, de broer van de koning en de koning zelf, beviel de koningin van een gezond jongetje. 'Sire, het is een kroonprins!' zei een vroedvrouw tegen Lodewijk XIII.²⁸ In heel Frankrijk werden processies, vuurwerk en Te Deums georganiseerd om de geboorte te vieren [*Het Te Deum laudamus, 'Wij loven U, O God' is een katholieke hymne, die gezongen werd bij plechtige dankdiensten. Tijdens het ancien régime in Frankrijk ook tijdens een triomfantelijke intocht van de vorst na de inname van een stad – vert.*] Er vloeide zoveel wijn in de fonteinen van Saint-Germain dat er wachters moesten worden geplaatst bij de stadspoort om de menigte die ervan kwam drinken in de hand te houden.²⁹ Zelfs in Constantinopel vuurde de Franse ambassadeur zoveel vreugdevolle kanonschoten af dat de dames van de keizerlijke harem dachten dat de christenen in opstand waren gekomen.

Prenten herdachten 'de vreugde', 'het geluk' en 'de hoop van Frankrijk'. De koning en 'la reine notre très chère épouse' werden afgebeeld terwijl ze de kroonprins aan de heilige maagd in de hemel presenteerden.³⁰ Zijn geboorte werd vergeleken met die van Jezus Christus – ook geboren na een wonderbaarlijke ontvangenis. Op een van de prenten werd Jezus Christus, de Zoon van God, 'de hemelse kroonprins' genoemd – Jezus genoemd naar de Franse prins, in plaats van omgekeerd. Richelieu schreef de koning dat 'door hem aan u te schenken, God hem aan de wereld geschonken heeft om grote daden te verrichten'.³¹ Op 6 maart 1639 werd de geboorte van Lodewijk uitbundiger gevierd op een manier die aan het Franse hof bijzonder werd gewaardeerd, met een *Ballet de la Félicité* voor de koning en de koningin.³²

De kinderjuf van de kroonprins, de *gouvernante des Enfants de France*, heette madame de Lansac. Ze was een beschermeling van Richelieu, en dochter van maarschalk de Souvré, gouverneur van Lodewijk XIII. Er is een portret bewaard gebleven van Lodewijk, naar Franse gewoonte stevig ingebakerd, en met om zijn hals het blauwe lint van de hoogste Franse ridderorde, de Orde van de Heilige Geest. Een grote naakte borst van zijn min, 'dame Longuet de la Geraudières', echtgenote van een koninklijke belastingambtenaar, bevindt zich bij het mondje van de baby. De jonge Lodewijk was een schrokop met sterke tanden die de tepels van zijn min bezeerden: hij versleet in totaal acht voedsters. De Nederlander Hugo de Groot die enige tijd gezant van Zweden was merkte op dat 'de burens van

Frankrijk moesten oppassen voor een dergelijke vroegrijpe gulzigheid'. In september 1640 schonk zijn moeder de kroonprins een broer, Philippe, hertog van Anjou (na Lodewijk XIII's dood in 1643 bekend als Monsieur, zoals Gaston voor hem).³³ De *Gazette de France* verwees naar Lodewijk en zijn broer als 'deze zuilen die voorbestemd zijn om onze veroveringen te garanderen'.³⁴

Hunkerend naar genegenheid van haar echtgenoot aanbad de koningin haar oudste zoon en – veel intensiever dan de meeste koninklijke moeders van haar tijd – voedde zij hem zelf op. Een waarnemer noteerde in april 1639: 'De koningin laat hem vrijwel nooit alleen. Ze vindt het fantastisch om met hem te spelen en met hem uit rijden te gaan in haar koets als het mooi weer is. Hij is haar grootste bron van vermaak aan het hof.'³⁵ Een andere getuige schreef dat hij een 'waanzinnig kabaal maakte in de slaapkamer van de koningin, maar dat het Hare Majesteit niet deerde'.³⁶

Lodewijk XIII klaagde in een brief aan Richelieu dat de kroonprins het liefst in gezelschap van vrouwen verkeerde: 'Zodra hij mij ziet, schreeuwt hij alsof hij de duivel heeft gezien, hij roept altijd om zijn moeder. Hij moet [...] zo snel mogelijk bij de koningin weggehaald worden.' De koning volgde Richelieus advies en dreigde zijn zoon naar Versailles te sturen. Vier dagen later schreef hij als bewijs van het overlevingsinstinct van de koningin: 'Mijn zoon vroeg op zijn knieën vergiffenis en speelde meer dan een uur lang met me. Ik gaf hem wat speelgoed; we zijn de beste matjes.' Daags daarna 'Sinds dat moment kan hij niet zonder mij', en hij volgde de koning overal.³⁷ Zelfs als tweejarige was Lodewijk een onderpand in het huwelijk van zijn ouders. Zijn gevoelens en gedrag werden als politiek wapen gebruikt.

Lodewijk XIII was een soldaat-koning. Gédéon Tallemant des Réaux, auteur van een beroemde verzameling anekdotes over het Franse hof getiteld *Historiettes*, merkte over Lodewijk XIII's controle over de garde en het leger op dat hij 'daar angstvalliger over waakte dan over wat dan ook'.³⁸ De Franse koninklijke garde was door Lodewijk en vóór hem door Hendrik IV versterkt met kleinere eenheden van *cheval-légers* (lichte cavalerie) (in 1593), gendarmes (1611) en musketiers van de wacht (1622), later bekend als het *Maison du Roi* of cavalerie van de koninklijke hofhouding, 'waarop de koning buitengewoon gesteld is en die hij voor zijn residentie op wacht zet bij alle paleizen waar hij heen gaat'. De koning zelf was bevelhebber van elk onderdeel en stond soms zelf vrijwillig 's nachts op wacht. Lodewijk XIII voegde tijdens een opstand door zijn neef de prins van Condé in 1616 een regiment van drieduizend Zwitsers aan zijn garde toe.³⁹

De in totaal zesduizend leden van de garde beschermden de koning niet

alleen, maar fungeerden ook als opleidingsinstituut voor officieren en als aanvalstroepen op het slagveld waar Lodewijk XIII evenals Hendrik IV een groot deel van zijn leven doorbracht. Lodewijk XIII had zijn garde ook gebruikt om in april 1617 buiten de muren van het Louvre een andere buitengewoon machtige man te doden, de favoriet van de koninginmoeder, Concino Concini maarschalk d'Ancre. Concini's lijk werd opgehangen aan de Pont Neuf, waar het 'iedere denkbare schennis' onderging van jouwende Parijzenaars, voordat het door de straten werd gesleept. Bij het horen van het nieuws over de moord had Lodewijk XIII uitgeroepen: 'geprezen zij God, nu ben ik de koning'.⁴⁰

Gardeleden waren 'een teken van de soevereine vorst' zoals de Staten-Generaal in 1614 hadden verklaard toen zij verzochten dat de garde voorbehouden zou zijn aan de koning en zijn familie.⁴¹ Alleen Richelieus bijzondere combinatie van autoriteit en kwetsbaarheid na de samenzwering van Chalais in 1626 had Lodewijk XIII overgehaald om hem het unieke privilege toe te kennen er een eigen garde van infanterie en cavalerie op na te houden – ongeveer vierhonderdtwintig goedbetaalde en schitterend geüniformeerde lichte cavaleristen, gendarmes en musketiers. Ze bewaakten niet alleen zijn paleis, maar vergezelden hem overal waar hij ging, in de straten van Parijs en naar de paleizen van de koning (hoewel ze niet met hem mee naar binnen mochten naar de koninklijke vertrekken). Iedere ochtend vond er een ceremoniële wisseling van de wacht van de kardinaal plaats voor het Palais Cardinal, het tegenwoordige Palais Royal ten noorden van het Louvre, net als van de koninklijke garde voor het Louvre.⁴²

Lodewijk XIII besteedde meer tijd aan zijn garde en zijn leger dan aan zijn hofhouding. Richelieu deed bij hem zijn beklag over het verlies aan grandeur van het hof. 'Buitenlanders die op bezoek waren in Frankrijk waren vaak verbaasd een zo hoogontwikkelde Staat en een zo wanordelijk hof te zien [...] het was één grote chaos, van de keukens tot de studeerkamer [...] iedereen kan uw werkvertrek binnenkomen.' De hoven van Spanje en Engeland, zo ging hij verder, waren niet alleen statiger maar ook veiliger.⁴³

In 1642, toen de kroonprins vier jaar was, was er opnieuw 'tumult aan het hof' (*orage de la cour*), dat draaide om de garde. Net als bij de moord op de hertog van Guise in 1588, toonde het aan dat iedere rimpeling in menselijke relaties en iedere centimeter van de koninklijke vertrekken aan het Franse hof politieke consequenties konden hebben. Het hof was een onderhandelingsgebied, een leerschool voor psychologie maar ook een strijdperk. Sinds 1637 was Lodewijk XIII buitengewoon gesteld geweest op markies van Cinq-Mars, die knap, geestig en goedgebouwd was met

zijn negentien jaar half zo oud als de koning. Monsieur de Chavigny, een minister, had geschreven: ‘Nog nooit heeft de koning iemand zo geadoreerd.’⁴⁴ In 1638 werd Cinq-Mars benoemd tot een van de twee *Maîtres de la Garde-robe*, die belast was met de zorg voor de koninklijke kleding en daardoor voortdurend toegang had tot de koning. In 1639 werd hij bevorderd tot *grand écuyer de France* – ‘Monsieur le Grand’ in hofjargon – een belangrijke post die hem belastte met de zorg voor de koninklijke paarden en koetsen waarvan de veiligheid van de koning afhing. Hendrik III had in mei 1588 alleen maar van Parijs naar Chartres kunnen vluchten, omdat hij gebruik kon maken van de paarden en stallen die hij naast de Tuin van de Tuilerieën buiten de stadsmuren bezat, en waarover de hertog van Guise die door de bevolking van Parijs tot nieuwe koning was uitgeroepen [*uit onvrede over het beleid van Hendrik III tegenover de protestanten, vert.*] geen zeggenschap had.⁴⁵

Lodewijk XIII klaagde tegen Richelieu, die positief had gestaan tegenover de bevordering van Cinq-Mars, over de brutaliteit, de extravagantie en het slechte humeur van ‘Monsieur le Grand’. Cinq-Mars snauwde de koning af, beweerde dat hij stonk en minnaressen in Parijs bleef bezoeken. Na hun ruzies sloten hij en de koning verdragen, waarvoor Richelieu borg stond, waarbij ze beloofden ‘volstrekt tevreden over elkaar te zijn’ (26 november 1639), of niet woedend te worden op elkaar (9 mei 1640). Tallemant des Réaux beweerde dat Cinq-Mars zich ’s nachts ‘opmaakte voor de strijd’ met de koning.⁴⁶

Aangemoedigd door het vertrouwen van de koning en door zijn herhaalde klachten over Richelieu, zette Cinq-Mars een samenzwering op touw om de kardinaal te vermoorden, zitting te nemen in de ministerraad en vrede te sluiten met Spanje. Tot de deelnemers aan de samenzwering behoorden de hertog van Bouillon, bevelvoerder van de Honderd Zwitsers van de garde; Gaston, hertog van Orléans; en misschien de koningin. In januari 1642 ondertekenden de vertegenwoordiger van Cinq-Mars, Fontrailles, en Filips IV een verdrag waarin ze beloofden vrede te sluiten en een eind te maken aan het Franse bondgenootschap met protestantse machten zoals Zweden en de Nederlanden.⁴⁷

Maar in juni van dat jaar deed Richelieu, mogelijk door toedoen van Anna van Oostenrijk (die als beloning de zeggenschap over haar zoons behield) of, waarschijnlijker, via een betrapte Spaanse koerier, een ‘geweldige ontdekking’: een kopie van het verdrag met Filips IV.⁴⁸ Op dat moment leek Cinq-Mars meer in de gunst te staan dan ooit. De koning toonde hem steeds meer ‘warme genegenheid’. Richelieu vreesde vermoord te worden en de pauselijke nuntius voorspelde zijn val.⁴⁹ Cinq-Mars had de gewoonte ontwikkeld om, als Richelieu niet aan het hof was, vergaderingen van de